

THE CULT OF EAGLE IN THE MYTHOLOGY OF THE KHANGALASSIANS

Isaev A.P. (Institute for Biological Problems of Cryolitozone, SB RAS, Yakutsk, Russia)

Fedotov P.S. (Oktemskaya secondary school, Khangalassky District, Republic Sakha (Yakutia), Russia)

Nogovitsyn P.R. (Oyskaya secondary school, Khangalassky district, Republic Sakha (Yakutia), Russia)

Nogovitsyn V.P. (Lena Pillars National Park, Khangalassky District, Republic Sakha (Yakutia), Russia)

Gabyshev V.Y. (Institute for Biological Problems of Cryolitozone, SB RAS, Yakutsk, Russia)

Contact:

Arkady Isaev
isaev_ark@rambler.ru

Peter Fedotov
psfed52@rambler.ru

Prokopi N. Nogovitsyn
prokopi1955@gmail.com

Victor N. Nogovitsyn
nvp11_52@mail.ru

Victor Gabyshev
gabvich@mail.ru

Recommended citation: Isaev A.P., Fedotov P.S., Nogovitsyn P.R., Nogovitsyn V.P., Gabyshev V.Y. The Cult of Eagle in the Mythology of the Khangalassians. – *Raptors Conservation*. 2023. S2: 211–215. DOI: 10.19074/1814-8654-2023-2-211-215 URL: <http://rrrcn.ru/en/archives/35031>

The cult of eagle in the beliefs of the Yakutian (Sakha) people was described in detail in the beginning of the 20th century in the articles of V.M. Ionov (1913) and L.J. Shtenberg (1925). In recent years, the question of the semantics of the image of an eagle in the traditional culture of the Yakuts was addressed by U.P. Suzdalova (2020), the meanings of this bird of prey in mythological representations of the Sakha and Buryats by V.V. Ushnitsky (2021). Besides that, in a number of works related to the mythology of the Yakutian people, there is a mention of the eagle cult for Sakha (Kulakovsky, 1923; Alekseev, 1984; Gogolev, 2002, etc).

Each clan of the Sakha people considered some animal as their sacred patron. Among birds such animals were, first of all, birds of prey such as eagle, falcon, hawk, owl, and osprey. Of all totemic animals, the Yakut cult of the eagle was especially developed. Thus, in Yakut mythology this bird is often a link with the creator or a deity itself, belonging to the category of ayyl – resident of the Upper World (Sternberg, 1925; Alekseev, 1969; Utkin, 1994; Gogolev, 2002; Ushnitsky, 2021). The Yakutian people consider Yuryung ayi toyon, a white lord of light, to be the head of the ayyl. He does not interfere in people's affairs. "His verbs are thunder and lightning, his bird is an eagle dozing at his feet, and his emblem is the sun" (Seroshevsky, 1896). According to some concepts, this predator is considered a heavenly deity Homporuun Hotoi being an elder son of Uluuu toyon – a great lord of the Upper World, or a formidable spirit of the Upper World, called Hunchbacked Hotoi Ayyy. In addition to all this, the canonization of the image of

the eagle is connected with the notions: 1) this raptor is a solar symbol associated not only with the sun, but also with the cyclical change of seasons; 2) the eagle is the ancestor and patroness of Yakut shamans; 3) the bird that gave fire to people (Ionov, 1913; Kulakovsky, 1923; Utkin, 1994; Suzdalova, 2020).

An example of the Yakuts' special attitude to the eagle is shown in E.A. Novikov's feature film "Tsar Bird" filmed in 2018 based on a story by V.V. Yakovlev's story "A larch tree that grew old with me". This film won the Grand Prize at the 2019 Moscow International Film Festival. The film tells the story of an old man and an old woman who lived in the outback of Yakutia in the 1930s. At the beginning of winter, an eagle arrives in their yard and does not fly away. The old folks start feeding the hungry bird and, thinking it is a curse of the higher deities, invite a shaman. During the ritual it transpires that the old man has ruined the eagle's nest in the past, and the family takes the appearance of the bird as retribution from Hotoi Ayyy. Then, with the onset of severe cold, the bird flies into the old men's tent and settles in the corner. After a while, the owners get used to the neighborhood of the eagle and even begin to treat it as their own, believing that the bird has flown in to replace their dead son. At the end of winter, the eagle brings a fox as a thank-you before abandoning old men.

In general, the film shows the Sakha people's adoration of the eagle, their attitude to it as a son of the formidable god Hotoi Ayyy, who can punish a man who has wronged him, and the belief that the soul of a dead man flies upwards and turns into an eagle.

The eagle is a sacred bird for people from Khangalassky District of Republic Sakha (Yakutia). According to legend, the bird helped the founder of their family, who was seriously wounded on the battlefield, to survive. When he was about to die, geese were flying over, and an eagle suddenly appeared from somewhere killed one of them with a blow of the leg and brought the dying man with the meat of the goose and thus a man survived. Subsequently, he became an ancestor of the Khangalas (Kulakovskii, 1923). Another explanation of the choice of the eagle as a totem bird is that the Khangalas considered themselves "Toyon uus", which literally translates as "Kin lord", and worship the deity "Toyon kyil" – "Lord of the animals", which they equate with an eagle (Nogovitsyn, 2008). Thus, the bird of prey is a patron of family, and a clan totem. It should be noted that except Khangalas the eagle is a totem of some clans of Khorin, which are spread almost all over Yakutia, and of the clans Botulu of the Verkhnevilyuisky and Chordu of the Olenek Ulus (Alekseev, 1969).

The image of the eagle was rooted in the world outlook of the inhabitants of Khangalassky district, revealing its mani-

festation at the present stage of history as well. Firstly, the heraldry in the district' coat of arms is indicative – a golden eagle with outstretched wings sitting on top of the tree of life Aal Luuk mas. In a major event held in the district's administrative centre (Pokrovsk), the totem bird of Khangalasses decorated the emblem of Ysyakh Olonkho – 2014. In addition, many souvenirs, clothing items, etc., have the symbolism of this totem bird. It should also be noted that in 2014 a stele of a bronze eagle was erected in Kullaty, Khangalassky District, and in recent years, Yakutian people have developed a tradition of stopping at this monument and asking for the blessing of Khotoy Ayyu himself.

On the initiative of Khangalassky District administration and regional ethnographers, searches for golden eagle nests have been carried out during the last decade. Totally, 15 golden eagle nests have been found up to now on the District territory and 7 of them have been occupied. As a result of these works a project of ecological and biological justification to establish Maltaany Reserve has been prepared, the territory of which, in fact, is the breeding ground for the golden eagle's whole Central Yakutian population.

КУЛЬТ ОРЛА В МИФОЛОГИИ ХАНГАЛАСЦЕВ

Исаев А.П. (Институт биологических проблем криолитозоны СО РАН, Якутск, Россия)

Федотов П.С. (Октемская СОШ, Хангаласский р-н, Республика Саха (Якутия), Россия)

Ноговицын П.Р. (Ойская СОШ, Хангаласский р-н, Республика Саха (Якутия), Россия)

Ноговицын В.П. (Национальный парк «Ленские столбы», Хангаласский р-н, Республика Саха (Якутия), Россия)

Габышев В.Ю. (Институт биологических проблем криолитозоны СО РАН, г. Якутск, Россия)

Контакт:
Аркадий Исаев
isaev_ark@rambler.ru

Петр Федотов
psfed52@rambler.ru

Прокотий Ноговицын
prokopi1955@gmail.com

Виктор Ноговицын
vnp11_52@mail.ru

Виктор Габышев
gabvich@mail.ru

Рекомендуемая цитата: Исаев А.П., Федотов П.С., Ноговицын П.Р., Ноговицын В.П., Габышев В.Ю. Культ орла в мифологии хангаласцев. – Пернатые хищники и их охрана. 2023. Спецвып. 2. С. 211–215. DOI: 10.19074/1814-8654-2023-2-211-215 URL: <http://rrrcn.ru/ru/archives/35031>

Культ орла в веровании якутов (саха), довольно подробно был описан в начале 20-го века в статьях В.М. Ионова (1913) и Л.Я. Штенберга (1925). В последние годы к вопросу семантики образа орла в традиционной культуре якутов обращалась У.П. Суздадова (2020), значению этой хищной птицы в мифологических представлениях саха и бурят – В.В. Уш-

ницкий (2021). Кроме этого, в ряде работ связанных с мифологией якутов есть упоминания о культе орла для саха (Кулаковский, 1923; Алексеев, 1984; Гоголев, 2002 и др.).

Каждый род народа саха считал своим священным покровителем какое-нибудь животное. Из птиц к таким относились прежде всего, хищные птицы, та-

кие как орёл, сокол, ястреб, сова, скопа. Из всех тотемных животных культ орла у якутов получил особенно сильное развитие. Так, в якутской мифологии эта птица часто является связующим с творцом или сам является божеством, относящееся к разряду айыы – жителя верхнего мира (Штернберг, 1925; Алексеев, 1969; Уткин, 1994; Гоголев, 2002; Ушницкий, 2021). У якутов главой айыы считается Юрюнг айыы тойон – белый светлый господин. Он не вмешивается в дела людей. «Его глаголы гром и молния, его птица – орёл дремлет у его ног, а эмблема его – солнце» (Серошевский, 1896). По некоторым понятиям, этот хищник считается небесным божеством Хомпоруун хотой являющийся старшим сыном Улуу тойон – великого господина, обитающего в верхнем мире или грозного духа верхнего мира, по имени Горбоносый Хотой Айыы. Помимо всего этого, канонизация образа орла связана с представлениями: 1) этот хищник солярный символ, связанный не только с солнцем, но и с циклической сменой времен года; 2) орёл – прародительница и покровительница якутских шаманов; 3) птица, давшая людям огонь (Ионов, 1913; Кулаковский, 1923; Уткин, 1994; Суздальова, 2020).

Пример особенного отношения якутов к орлу показан в художественном фильме Э.А. Новикова «Царь птица» снятый в 2018 г. по мотивам рассказа В.В. Яковлева «Со мною состарившаяся лиственница». Этот фильм получил главный приз Московского международного кинофестиваля в 2019 г. Картина рассказывает о старике и старухе, которые проживали в глубинке Якутии в 1930-е гг. В начале зимы к ним во двор прилетает орёл и не улетает. Старики начинают подкармливать голодную птицу и думая, что это проклятие высших божеств, приглашают шамана. Во время обряда выясняется, что старик в прошлом разорил гнездо орла и семья воспринимает появление птицы как возмездие Хотой Айыы. Далее, с наступлением сильных холодов птица залетает в балаган стариков и поселяется в углу. Спустя какое-то время хозяева привыкают к соседству орла и даже начинают относиться к нему как к родному, считая, что птица прилетела на замену их умершего сына. В конце зимы орёл прежде, чем покинуть стариков, приносит в благодарность лисицу. В целом, в филь-

ме показано преклонение народа саха перед орлом, отношение к нему как к сыну грозного божества Хотой айыы, который может покарать человека, обидевшего его и представления, что душа умершего человека улетает вверх и превращается в орла.

Для жителей Хангаласского улуса Республики Саха (Якутия) орёл является священной птицей. По легенде эта птица помогла выжить зачинателю их рода, который был тяжело ранен на поле брани. Когда он почти умирал над ним, пролетали гуси и одного из них ударом ноги убил вдруг откуда-то появившийся орёл и принёс умирающему и человек подкрепившись мясом гуся выжил. В последующем он стал родоначальником хангаласцев (Кулаковский, 1923). Другим объяснением выбора орла тотемной птицей является то, что хангаласцы считают себя «Тойон уус», что дословно переводится как «Род повелитель» и поклоняются божеству «Тойон кыыл» – «Повелитель животных», которое отождествляют с орлом (Ноговицын, 2008). Таким образом, эта хищная птица является покровителем рода и родовым тотемом. Следует отметить, что кроме хангаласцев орёл является тотемом некоторых родов хоринцев, которые распространены почти по всей Якутии, родов ботулу Верхневилуйского и чорду Оленекского улусов (Алексеев, 1969).

Образ орла укоренился в мировоззрении жителей Хангаласского района, обнаруживая своё проявление и на современном этапе истории. Во-первых, показательна геральдика в гербе улуса – золотой орёл с распростёртыми крыльями, сидящий на вершине древа жизни Аал-Луук мас. В крупном мероприятии, который проходил в административном центре района (г. Покровск) тотемная птица хангаласцев украшала эмблему «Ысыаха Олонхо – 2014». Кроме этого, выпускаемые многие сувениры, элементы одежды и пр. имеют символику этой тотемной птицы. Следует также отметить, что в 2014 г. в местности Куллаты Хангаласского улуса была установлена стела бронзового орла и в последние годы у якутян появилась традиция останавливаться у этого памятника и просить благословения самого Хотой Айыы.

По инициативе администрации и краеведов Хангаласского района в последнее десятилетие были проведены

работы по поиску гнезд беркута. Всего, к настоящему времени на территории улуса найдено 15 гнезд беркута и из них в 7 птицы гнездились. По итогам этих работ был подготовлен проект эколого-

биологического обоснования заказника «Малтааны», территория которого, по сути, является участком воспроизводства всей центрально-якутской популяции беркута.

ХАНГАЛАСТАРДЫҢ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ҚЫРАНҒА ТАБЫНУ

Исаев А.П. (Криолитозонаның биологиялық проблемалары институты РҒА СБ, Якутск қ., Ресей)

Федотов П.С. (Октем ОБМ, Хангалас ауданы, Якутия, Ресей)

Ноговицын П.Р. (Ойский ОБМ, Хангалас ауданы, Якутия, Ресей)

Ноговицын В.П. («Ленск бағаналары» ұлттық паркі, Хангалас ауданы, Якутия, Ресей)

Габышев В.Ю. (Криолитозонаның биологиялық проблемалары институты РҒА СБ, Якутск қ., Ресей)

Контакт:

Аркадий Исаев
isaev_ark@rambler.ru

Петр Федотов
psfed52@rambler.ru

Проконий Ноговицын
prokopi1955@gmail.com

Виктор Ноговицын
vpr11_52@mail.ru

Виктор Габышев
gabvich@mail.ru

Ұсынылатын дәйексөз: Исаев А.П., Федотов П.С., Ноговицын П.Р., Ноговицын В.П., Габышев В.Ю. Хангаластардын мифологиясындағы қыранға табыну. – Пернатые хищники и их охрана. 2023. Спецвып. 2. С. 211–215. DOI: 10.19074/1814-8654-2023-2-211-215 URL: <http://rrrcn.ru/ru/archives/35031>

Якуттардын (саха) нанымындағы қыранға табыну 20-шы ғасырдын басында В.М. Ионов (1913) және Л.Я. Штенбергтін (1925) мақалаларында жете сипатталған. Сонғы жылдары якуттардын мәдениетіндегі қыран кейпінін симантикасын У.П. Суздалова (2020), саха және буряттардын мифологиялық ұғымындағы осы жыртқыш құстын мәнін В.В. Ушницкий (2021) мензеді. Бұдан бөлек якуттар мифологиясымен ұштасқан бірқатар жазбаларда саханын қыранға табынуы жайлы мәлімет бар (Кулаковский, 1923; Алексеев, 1984; Гоголев, 2002 ж б.).

Саха халқынын әр руы қайсыбір жануарды өзінін қасиетті жебеушісі ретінде таныды. Қвстардан бұл қатарға ен алдымен қыран, сүнқар, қаршыға, жапалақ, балықшы түйғын секілді жыртқыш құстар кірді. Якуттардын бвкіл тотемдік жануарлар ішінде қыранға табынуы ерекше өріс берді. Осылайша якут мифологиясында бұл құс жаратушымен байланысқа түсіретін немесе өзі күдіретті, перілер тобына жататын Жоғарғы элемнін өкілі болды (Штернберг, 1925; Алексеев, 1969; Уткин, 1994; Гоголев, 2002; Ушницкий, 2021). Якуттардын бас перісі – Юрюнг айыы тойон – аппақ жарқын эмірші. Ол адам ісіне араласпайды. «Онын қаруы – күннің күркіреуі мен найзағай, онын құсы – аяқ астында қалғыған қыран, ал белгісі – күн» (Серошевский, 1896). Кейбір ұғымдарға сәйкес, бұл жыртқыш Хомпоруун хотойдын аспан күдайы болып саналады, ол Жоғарғы элемді мекен ететін ұлы эмірші немесе қаарлы жын Қыр мұрынды Хотой Айыы есімді Улуу тойоннын үлкен ұлы. Онымен қоса, қыраннын эулиелі кейпі мынадай ұғымдармен байланысты: 1) бұл жыртқыш күнмен ғана емес, жыл мезгілінің циклді ауысуымен қатысы бар сәулелік символ; 2) қыран якут бақсыларынын ата-бабасы және жебеушісі; 3) елге от берген құс (Ионов,

Golden Eagle
(*Aquila chrysaeyos*),
17/07/2011.
Photo by P. Fedotov.

Беркут
(*Aquila chrysaeyos*),
17.07.2011.
Фото П. Федотова.

Бүркіт
(*Aquila chrysaetos*),
17.07.2011.
П. Федотовнын фотосы.

Golden Eagle
(*Aquila chrysaetos*).
Photo by I. Karyakin.

Буркут
(*Aquila chrysaetos*).
Фото И. Карякина.

Бүркіт
(*Aquila chrysaetos*).
И. Карякинның фотосы.

1913; Кулаковский, 1923; Уткин, 1994; Суздалова, 2020).

Якуттардын қыранға деген ерекше көзқарасынын үлгісі В.В. Яковлевтің «Со мною состарившаяся ливственница» (Менімен бірге қартайған балқарағай) әнгімесі негізінде 2018 жылы түсірілген Э.А. Новиковтің «Царь птица» (Құс патша) деген көркем фильмінде суреттеледі. Бұл фильм 2019 жылы Мәскеу халықаралық кинофестивалінде басты жүлдеге ие болды. Онда 1930-шы жылдары Якутия елінің түбіндегі шал мен кемпірдің тіршілігі сомдалады. Қыс айларының басында олардың қорасына қыран ұшып келеді де, кетпей қояды. Қарттар аш құсқа азық беріп, бұл жоғары құдіреттің жіберген қарғысы ма деп, бақсыны шақырады. Рәсім барысында қарт кісіге бұрын қыранның вясын бұзғаны есіне түседі, сөйтіп олар құстың пайда болуын Хотой Айыының жазасы ретінде қабылдайды. Кейіннен күн қатты суи бастап, қыран қарттардың күркесіне кіріп, бір бұрышты қоныстайды. Уақыт өте келе, үй иелері көрші қыранға үйреніп, оны туғанындай қадірлейді, бақи болған ұлының орнына келді деп сенеді. Қыс біте, қыран ұшып кетер алдында қарттарға ризалығын білдіріп, түлкіні ұстап әкеледі. Жалпы, фильмде Саха халқының қыранға тағзым етуі, оны қауарлы құдірет ұлы Хотой айыыдай көруі, оның ренжіткен адамды және қайтыс болған адамның жаны ұшып, қыранға айналады деген түсінікке тіл тигізгенді жазалай алатыны бейнеленген.

Хангалас ұлысы СР (Я) тұрғындары үшін қыран киелі құс болып саналады. Аңыз бойынша ол құс қан майданда ауыр жарақат алған ру бастаушысының аман қалуына көмектескен. Ол адам өлім аузында жатқан кезде, төбесінен ұшып өткен қаздардың бірін қыран, қайдан тап болғаны белгісіз, бір соққымен алып, сол жаралыға әкеп береді, ол қаздың етін жеп, күш жинап, аман қалады. Кейін хангаластардың ру басы атанады (Кулаковский, 1923). Қыранды тотемдік құс ретінде тандап алудың тағы бір түсініктемесі – хангаластар өздерін «Тойон уус» деп атайды, оның сөзбе-сөз аудармасы «Ру эміршісі», және қыранмен теңдестіретін «жануарлар эміршісі» – «Тойон кыыл» құдіретіне сыйынады (Ноговицын, 2008). Осылайша жыртқыш құс ру эміршісі әрі тектік тотем атанады. Айта кететін жайт, хангаластардан басқа, қыран бүкіл дерлік Якутияда таралған хориндіктердің кейбір руларының, Верхневиль ботулу және Оленек чорду ұлыстары руларының тотемі (Алексеев, 1969).

Хангалас ауданы тұрғындарының дүниетанымында қыран бейнесі жақсы сақталып, тарихтың қазіргі кезеңінде де өз көрінісін тапты. Біріншіден, ұлыс елтанбасындағы геральдика – Аал-Луук мас тіршілік ағашы басына қонған қанатын жайған алтын қыран. Ауданның (Покровск қ.) әкімшілік орталығында өткен көлемді іс-шарада хангаластардың тотемдік құсы «Ысыаха Олонхо – 2014» танымбелгісін әшекейлеп тұрды. Оған қоса, көптеген кәдесыйлар, киім және басқаларда осы киелі құс бейнеленген. 2014 жылы Кулаты Хангалас ұлысы жерінде қоладан жасалған қыран мүсіні қойылғанын айта кету керек, және соңғы жылдары якут халқы осы ескерткіш алдына тоқтап, Хотой Айыының өзінен бата тілеуі дәстүрге айналды.

Хангалас ауданы әкімшілігі және өлкетанушыларының бастауымен соңғы онжылдықта бүркіттің вясын іздеу жұмыстары жүргізілді. Қазіргі таңда ұлыс аумағында бүркіттің 15 вясы табылды, оның 7-ін құстар вялаған. Осы жұмыстар нәтижесінде «Малтааны» қорығының экологиялық-биологиялық негіздемесі жобасы дайындалды, шын мәнінде, ол бүркіттің бүкіл орталық якут популяциясының көбею аймағы болып табылады.